

МОВА-МІФ-ФОЛЬКЛОР

УДК 811.161.2'373.6'367.627

До етимології слова “дев’яносто”: кілька міркувань

Василь ЗАДОРЖНИЙ

Кандидат філологічних наук,
старший науковий працівник
Інституту мовознавства імені О. О. Потебні
Національної академії наук України
01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4
e-mail: w_zadorozhnyi@ukr.net

Стаття є спробою розширити аргументативну базу для етимологізування числівника дев’яносто, який досі, як відомо, не має переконливої та загальноприйнятої етимології. Як східнослов’янське дев’яносто корелює із загальнослов’янським дев’ятдесят? Поза сумнівом, лічба дев’яностами спирається на число дев’ять, яке належить до т. зв. сакральних чисел; дев’ять – це десять мінус десятина. Слово дев’яносто з’явилося не з потреби лічби, а з потреби обрахунку в дометричній системі мір.

Ключові слова: дев’яткова, десяткова система лічби; двійкова, трійкова система обрахунку; дометрична система мір; нумеративні слова.

Усе є числами.
Піфагор

Помітною особливістю сучасних східнослов’янських мов, що відрізняє їх від мов і західних, і південних слов’ян, у семіосфері числівника є наявність у них числівника *дев’яносто*, що прийшов на зміну давнішому *дев’ять десятъ*. За свідченням української дослідниці числівників у слов’янських мовах Т. Лукінової, форма *дев’яносто* з’являється в текстах наприкінці XIV ст. і згодом стає панівною [14, с. 291]. Заради повноти інформації відзначимо таке. Т. Лукінова вказує, що давнє *дев’ятдесят* і нині побутує в деяких українських говорах, тільки складається враження, що вона якось ніби навмисне намагається представити цей факт як вузьколокальний і якийсь малоімовірний з погляду його вікового розверстування в закарпатських говорах [14, с. 291]. Тим часом “Словарь української мови” фіксує числівник *дев’ятдесят* [20, т. 1, с. 365] і його фонетичний варіант *дев’ятьдесятъ* [20, т. 1, с. 365], як і похідний від них порядковий *дев’ятьдесятий* [20, т. 1, с. 365], тоді як ні *дев’яносто*, та, зрозуміло, *дев’яностий* тут немає. У “Правописному словнику” Г. Голоскевича обидва ці числівники наводяться як паралельні, із помітною, проте, тенденцією до переваги останнього, див.: *дев’яносто* [3, с. 92] і *дев’ятдесят = дев’яносто* [3, с. 92]. Якщо говорити про українську літературну мову, то можна сказати, що числівник *дев’яносто* панівним у ній став аж у 1930-х роках, див.: рос. *дев’яносто – дев’яносто* [17, с. 138]. Однак у 1920-х роках погляд щодо цього був інакшим, див.: рос. *дев’яносто – дев’ятдесят* [10, с. 116]. Кого цікавить історія формування української літературної мови, як і її історія взагалі, тому, сподіваємося, буде корисно це знати. Звичайно, сучасна українська мовна свідомість цей факт більше схильна сприймати як курйоз, що є цілком можливим за певного умонастрою. Просто українська історична пам’ять здебільшого не сягає

далі за миготливі спогади індивідуума про те, як “у нашому селі кажуть”. Така ж ситуація і з числівником *дев'яносто* в українській літературній мові.

Однак числівник *дев'яносто* цікавий, звичайно, тим, що, маючи кілька пропозицій щодо розуміння його етимологічного значення, переконливої етимології, як виглядає, не має [7, т. 2, с. 21]. Гадаємо, взагалі є хибним із методологічного погляду шукати праслов'янської давнини для слів, обмежених одним регіоном Славії; спроби ж знаходити для них індоєвропейські праоснови дають те відчуття, що реконструювати можна все – аби бахання було. Кожна реконструкція, якщо вона свідома своїх реальних можливостей, – не більше як запрошення поміркувати над інтелектуальною пропозицією, тому, гадаємо, переконливою вона може бути лише в межах реалістичної фахової компетенції дослідника, однак не під тиском переповідуваних із джерела в джерело мовних фактів, сумнівних уже тільки через те, що сучасна мовознавча компетенція неспроможна їх задовільно інтерпретувати. Простіше кажучи, інтерпретація факту, скажімо, української мови поза межами компетенції української свідомості, не є фактом науки, це та її протилежність, що завжди намагається прибрати вигляду поборюваного нею суперника.

Тож ми маємо на меті запропонувати своє розуміння етимології слова *дев'яносто* – у тих рамках, що нам їх надає історія розвитку східнослов'янських мов, де це явище є фактом. Певна річ, що якщо мовне явище пам'ятки східнослов'янської писемності фіксує аж наприкінці XIV ст., як це підтверджує Т. Лукінова (див. вище), то навряд чи є навіть простий сенс шукати пояснення для нього в реконструйованій давнині: реконструкція – це завжди тільки схема, яка ніколи не стане чимось іншим. Очевидно, природніше пояснити (чи спробувати це зробити) його появу якимись обставинами, що, безперечно, передували його появі у джерелах, але, певна річ, хронологічна відстань між цими фактами не могла бути аж надто великою (поки що не означуємо її стисліше). Значимо також, що ми не бачимо прямого зв'язку між способами обрахунку “сороками” та “дев'яностами”, тим більше як наслідку впливу лічби й обрахунку фінно-угорського населення східноєвропейської Півночі, яку колонізували слов'яни [14, с. 288]. За свідченням Т. Лукінової, на спосіб обрахунку у східних слов'ян “сороками” пам'ятки вказують у XII ст. [14, с. 288], а це щонайменше на два століття раніше, ніж з'явилися свідчення про слово *дев'яносто* у східнослов'янських мовах (див. вище). Для історика української мови важливою є та обставина, що слово *сорок* в українській мові, можна сказати, цілком витіснило давній числівник *чотиридесять*, тоді як числівник *дев'ятдесят* у деяких говорах є настільки вживаним, що є навіть пропозиції надати йому статус літературно-нормативного. Звичайно, є й категоричні противники цього. Згадуємо про це не задля сміху. Хто знає цей специфічно-український спосіб провадження мовознавчих дискусій, принаймні може висувати, що проблема має під собою поки що незбагненне “щось”, адже легітимність слова *сорок* в українській мові ніхто не ставить під сумнів. Певна річ, як “інноваційні” пропозиції, так і “традиціоналістські” контрпропозиції є у своїх основах інтуїтивістськими, що стається тоді, коли мало хочеться, а ще менше можеється.

Т. Лукінова наводить кілька етимологічних інтерпретацій слова *дев'яносто*, раніше запропонованих у науці, попередньо застерігшись, що за своїм походженням слово є темним [14, с. 292], тобто таким, етимологію якого не можна вважати з'ясованою на рівні сучасних мовознавчих знань. Для манери викладу Т. Лукінової характерною є радше констатація раніше заявленого в науці, аніж спроба знайти свої аргументи на користь тієї чи іншої (а то й зовсім іншої) думки щодо цього: відомі етимологічні інтерпретації слова вона подає, як видається, не за їхньою переконливістю хоч би для неї, а за часом оголошення їх у науці. При цьому, покликаючись на “Słownik prasłowiański”, вона повідомляє: “За новою гіпотезою, діалектне псл. **devę(t)nosъto* розглядається як таке, що походить із словосполучення

**devę(t)no sęto* “мала сотня”, або дослівно “дев’яткова сотня”, де першим компонентом є прикметник **devę(t)nę* з суфіксом *-nę* ← *-no* [14, с. 293]. Очевидно, саме цю гіпотезу вона має на увазі, коли говорить, що “з давньою лічбою дев’ятками (у цьому випадку дев’ятьма десятками) пов’язана остання етимологія числівника *dev’яностo*” [14, с. 292]. Дивно, але Т. Лукінова взагалі слово *dev’яностo* продовжує й далі трактувати як таке, що належить до системи лічби “дев’ятьма десятками” [14, с. 291–293]. Зрозуміло, що лічба будь-якою кількістю десятків (у тому числі й дев’ятьма) є лічбою за десятковою системою. Слово ж *dev’яностo*, згідно із запропонованою етимологією, маючи значення “дев’яткова сотня”, у ширшому тлумаченні, очевидно, треба розуміти як “стільки разів узятих дев’яток, скільки при лічбі десятками склали б сто”, тобто в конкретному обрахунку чисел це буде не “дев’ять десятків”, а “десять дев’яток”. Це положення не тільки адекватно, на нашу думку, відображає суть запропонованої етимології – воно є контрапунктивним для наших подальших міркувань. Отже, ми цілком поділяємо ту думку, що слово *dev’яностo* за своїм походженням є складним утворенням, першою частиною якого є нечленний прикметник середнього роду *dev’ятно* (що в сучасній мові звучав би як *dev’яткове*), а другою, – гадаємо, тоді ще іменник *сто*.

Чи мало слово *сто* на час утворення слова *dev’яностo* числове значення “100, тобто 10×10 , числових одиниць”? З одного боку, безперечно, мало – інакше не було б потреби утворенням слова *dev’яностo* зазначати, що це інше *сто* – “дев’яткове” *dev’яностo*. Однак парадоксальним чином знову ж таки сама можливість утворення слова *dev’яностo* поруч зі словом *сто* вказує на те, що в останньому на той час ще цілком актуальним було його яєсь первісне, ще не числове або не цілком числове значення, яке б ми означили як “певна довершена у своїй цілокупності кількість предметів”. Як показує наш недавній навіть не з погляду вічності, а просто з точки зору достатньої хронологічної перспективи досвід, такі поняття, як десятків, сотня, тисяча можуть співіснувати в мові як у числовому значенні, так і в інших (організаційних, територіально-адміністративних тощо), де ці слова, м’яко кажучи, мають дуже мало спільного з числами, які вони позначають у першому випадку. Безперечно, що “в процесі пізнання реального світу і логічно, і історично пізнання якості передуює пізнанню кількісних відношень, а якісна однорідність предметів є обов’язковою передумовою визначення їхньої кількості” [14, с. 7]. Система лічби, звичайно, пройшла складний шлях формування; гадаємо, що всі числівники сучасної мови з магічним, сакральним, ритуальним тощо значенням, наприклад, *три*, *сім*, *дев’ять*, *дванадцять*, *сорок* тощо, колись по черзі мали приблизно таке ж однакове значення – “певна довершена у своїй цілокупності кількість предметів”. До речі, цікаву паралель до цього явища можна, гадаємо, помітити в поняттях з іншої системи обрахунку; маємо на увазі “дюжина” і “чортова дюжина”, які в числовому вираженні є різними величинами. Значить і “дюжина” в якихось своїх значеннях – це “певна довершена у своїй цілокупності кількість предметів”, а не тільки “дванадцять”, адже й “тринадцять” – теж “дюжина”, хіба що “чортова”. Зрозуміло, що тільки в якійсь подібній ролі могли співіснувати “сто” і “дев’яностo”. Зрозуміло, що первісно “дев’яностo” аж ніяк не “дев’ятдесят”, – рядовий числівник із розряду десятків, – це “певна довершена у своїй цілокупності кількість предметів”. Лише згодом уже числівник *dev’яностo* замінив закономірний у своєму ряду числівник *dev’ятдесять*.

Насамперед спробуємо з’ясувати, як міг з’явитися спосіб обрахунку за допомогою *dev’яноста* (справедливіше його було б назвати способом обрахунку дев’яностами). Т. Лукінова наводить чимало зразків такого мовлення [14, с. 292], однак неважко помітити, що всі наведені нею приклади взяті з Новгородського та Псковського літописів і відображають події кінця XIII ст. Як вони можуть стосуватися історії української мови? Не кажемо вже про те, що друга частина прикладів взята зі словника російського лексикографа В. Даля й відображають часто, як це

видно з текстів, сучасні йому реалії. Гадаємо, вже це повинно було б спонукати задуматися, чи взагалі східнослов'янською універсалиєю є спосіб лічби за допомогою слова *дев'яносто* ("дев'яностами"). Однак, звичайно, мовний матеріал іншої мови є корисним для історика української мови, якщо він "працює" на вивчення певного мовного явища в мові українській. Тож наведемо той мовний матеріал, що його подає Т. Лукінова: "Домонтъ со Псковичи съ тремя девяносты плѣни землю Литовскую... два же девяноста мужъ отпровади съ полономъ въ Псковъ" [23, т. 1, с. 650]; "Двѣ же девяностѣ самъ ся оста, жда по себѣ погони [23, т. 1, с. 650]; "Одиномъ девяностомъ 7 сотъ побѣди" [23, т. 1, с. 650]. Звичайно, трохи збивають з пантелику числа *три*, *сім*, – текст відразу сприймається як фольклорний, наведені числа, звичайно, теж. Гадаємо також, що той факт, що "три дев'яноста" тут діляться, знижує фольклорність тексту, робить його вірогідним для аналізу наведених у ньому чисел. Однак, обминаючи *три* і *сім*, звернімо увагу, що в текстах фігурують одночасно дві системи лічби – як дев'яткова, так і десяткова. Не можна не помітити, що дев'яткова система обрахунку дев'яностами застосовується стосовно воїнства правовірного князя, а десяткова (сотнями) – ворожої йому (а насамперед автору – літописцеві) Литви. Навряд чи, гадаємо, це може бути випадковим.

Додамо до цього ще таке міркування: мабуть, у боях люди Довмонта гинули, однак для літописця склад його дружини завжди позначається трьома дев'яностами, – безперечно, це означення є ієратичним. Мало того, при поділі війська на частини збережено той же принцип обрахунку дев'яностами. Певна річ, тут не йдеться про лічбу і встановлення реальної кількості людей у Довмонтовій дружині. Звичайно, у "нормальних" умовах лічба велася сотнями, див.: "Бѣ длѣженъ Ему сътъмъ цагъ" [23, т. 3, с. 844]; "Дидрагъма двѣстѣ" [23, т. 1, с. 649]; "Лука же въ двусту выѣха воевать" [23, т. 1, с. 649]; "Даху Пскову триста рублевъ въ камену стѣну" [23, т. 3, с. 999] тощо. Т. Лукінова справедливо зазначає, що *тридев'ять* не означає результату множення $3 \times 9 = 27$ [14, с. 51]; поза сумнівом, що це саме можна сказати й про *тридев'яносто*: це не результат множення $3 \times 90 = 270$. З другого боку, навряд чи *тридев'яносто* навіть у наведеному контексті можна трактувати як магічне, обрядово-ритуальне тощо. Т. Лукінова, з усього видно, схильна визнати за словом *тридев'яносто* саме такі значення [14, с. 259]; взагалі, вона приділяє чимало уваги саме магічно-ритуальному значенню чисел *три*, *сім*, *дев'ять* тощо [14, с. 35], тому вона не поділяє неодноразово висловлюваної в науці думки про те, що колись була вживаною система лічби дев'ятками [14, с. 259]. Ми не будемо входити в докладне обговорення ще й цієї проблеми, однак зауважимо, що наведений російським дослідником П. Черних матеріал, що його цитує Т. Лукінова, "и ты бы мне прислал *тридев'ять* (= 27) кречетов" [14, с. 259], здається, важко потрактувати якось інакше, ніж, що *тридев'ять* – це "двадцять сім". Виглядає так, що в певних випадках такий спосіб обрахунку все ж таки було практиковано. Якщо взяти проблему навіть суто логічно, то можна припустити, що для того, щоб з'явилося магічне *тридев'ять*, така система лічби була потрібна. Наш погляд тут такий, що в різний час і в різних життєвих ситуаціях існували системи лічби з різними числами в основі. Покажемо щодо цього може бути українське народне слово *трип'ять* [20, т. 4, с. 284], – поза сумнівом, воно відображає спосіб лічби, в основі якої лежить число *п'ять*. Звичайно, це архаїка, і ця архаїка ще й нині нагадує нам про етапи, якими людство опанувало поняття чисел. Зрозуміло, що колись межовим числом було *три* – і тоді воно значило не тільки "три", а й "дуже багато", потім – *сім*, потім – *дев'ять*, потім – *дванадцять* (дюжина) і т. д. Такими ж цілком "реальними" числами були, звичайно, і *тридев'ять* (= 27) і *тридев'яносто* (= 270). Сучасна свідомість сприймає *тридев'ять* як "особливе", оскільки до нас воно дійшло у фольклорних текстах, та чи було воно аж так добре відоме сучасникові, якби його не спопуляризувала художня література, починаючи з романтиків XIX ст.?

Та повернімося все ж таки знову до саме магічно-ритуального *тридев'ять*, що досі фігурує в народних казках тощо, особливо у словосполученні за *тридев'ять земель*, на що вказує також Т. Лукінова [14, с. 51]. Далі вона подає такі відомості (процитуємо): “Архаїчний числівник *тридев'ять* (а також і порядковий *тридев'ятий*) фіксують словники Б. Грінченка і В. Даля” [14, с. 51] (що змушує згадати знамениті слова поета: “Збирайте, як розумний садівник, достиглий овоч у Грінченка й Даля”). Проте, гадаємо, у цих лексикографічних джерелах, якщо докладніше проаналізувати відповідні статті, можна виявити значні відмінності щодо вживання як цих слів самих по собі, так і в деяких фольклорних словосполученнях-формулах у двох мовах. Так, В. Даль наводить російське фольклорне за *тридев'ять земель, в тридесятом государстве* (це одна формула. – В. З.) [5, т. 4, с. 430] та живомовно-побутове “Она только за тридевятого жениха пойдет”, “ломлива” [5, т. 4, с. 430]; див. також в іншому місці: “Лук в тридевять четвертей” [5, т. 1, с. 425]. У “Словарі української мови” слово *тридев'ять* проілюстроване слововжитком Т. Шевченка: “Усе дам: хоч десять городів, або тридев'ять кладів, або чого хочете” [20, т. 4, с. 282], – певна річ, *тридев'ять* тут – не “27”, зрештою, це саме стосується *десяти* (городів) – це “фольклорні” числа. До речі, порядковий “числівник” *тридев'ятий* тут ілюстрації не має [20, т. 4, с. 282]. Та важливіше інше: прикладами з української народної творчості проілюстровано слова *тридцять* – “Змія дає йому ще книжку на тридцять днів” [20, т. 4, с. 283], *тридесять* – “Єсть за тридесять земель (sic!) попович Ясат” [20, т. 4, с. 282]. Гадаємо, українською народною творчістю нав'яне й уже авторське (П. Куліша): “Не славте кобзаря словами золотими, повісьте ви над ним його тридцятьострунну” [20, т. 1, с. 283]. Як виглядає, в українському фольклорі в ролі сакрального числа, крім 9, може виступати 10, а число *тридцять*, гадаємо, переважає *тридев'ять*. Дані “Словника української мови” в цьому переконають ще більше, див.: за *тридев'ять земель* [22, т. 10, с. 256], *тридев'яте царство (королівство)* [22, т. 10, с. 256], *тридев'ята земля* [22, т. 10, с. 256], *тридесяте царство (королівство)* [22, т. 10, с. 256], *тридесята земля* [22, т. 10, с. 256], *за тридесять земель* [22, т. 10, с. 256], *тридесятою дорогою (вулицею і т. ін.) обминати (обходити)* [22, т. 10, с. 256]. Відмінну картину представляє сучасний “Словарь русского языка”, див.: за *тридев'ять земель* [16, с. 662], *в тридесятом царстве* [16, с. 662], *в тридесятом государстве* [16, с. 662]. Навіть аналізуючи дані тих самих джерел, можна про повідомлене скласти собі різне уявлення. Так, Т. Лукінова наводить російський етнографічний матеріал з описом весілля в XVI ст., де дуже часто як у ритуальному, так і в магічному значенні вживається рос. *тридев'ять* (дослідниця при цьому слушно підкреслює, що тут не йдеться про арифметичний результат множення цих чисел: $3 \times 9 = 27$) [14, с. 51]. Однак двома сторінками раніше вона, цитуючи український етнографічний матеріал тожого змісту, відзначає, що магічно-ритуальним числом на українському весіллі було *дев'ять* – “раз і в другий раз і в третій” (тричі по тричі¹, щоб було *дев'ять*) [14, с. 49]. Виглядає так, що ритуальним числом українського весілля є *дев'ять*, рос. *тридев'ять* є його збільшенням утроє. Правда, і на українському народному весіллі з'являється число 27 (поза сумнівом *тридев'ять*): у понеділкових обрядодіях дружка з матір'ю молодої готують у коморі пиріжки й зв'язують їх парами 27 пар [25, с. 153]. З усього цього можна зробити висновок, що українським народним ритуалам було відоме число *тридев'ять*, однак воно поступалося інтенсивністю його використання в обрядодіях числу *дев'ять*. Навряд чи *тридев'ять* супроти *дев'ять* можна пояснити простою мегаломанією. Однак, мабуть, у російській народній свідомості в певних свідомісних контекстах число *дев'ять* утратило сакральний зміст абсолютної величини – тому його треба було помножити на перше сакраль-

¹ Це чудернацьке “тричі по тричі” фігурує, наприклад, у праці М. Маркевича “Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян” [25, с. 52–169].

не число – три. В українців майже те саме сталося у випадку з помноженим утроє “несакральним” числом *десять* – так з’явився фольклорне *тридесять* і *тридцять*.

Найважливішим для нас тут є те, що в російській мові існує чітке протиставлення поняттю рос. *в тридевятом царстве* поняття рос. *в тридесятом государстве*. Додамо до цього також те, що в заплутаній титулатурі російських царів початкового етапу теж часом можна простежити опозицію-корелят рос. *царь русский* – рос. *государь московский*. Додамо, нарешті, й те, що ця проблема відобразилася також у таких поняттях, як рос. *люди русские* і рос. *люди московские*, рос. *русские* (суб.) і рос. *московиты, москвичи, москали* тощо. Проникливо проаналізував проблему свідомісної опозиції “царство – государство” російський учений В. Колесов [11, с. 267–274]. Поняття рос. *царства-государства* формувалося поступово, відображаючи еволюцію як самих реалій, так і їх осмислення. Спрощуючи, але не випускаючи суті, що нас тут цікавить, можна сказати, що протиставлення цих понять іде за принципом “сакральне” (царство) і “профанне, земне” (государство). Якщо ж це уявлення зіставити з рос. *в тридевятом царстве, в тридесятом государстве*, то, лишивши за дужками міркувань фольклорність цих формул, виявимо, що в числовому вимірі співвідношення рос. *царство / государство* виглядає як 9/10. Чому так? Тут важко висловити ще якийсь інший здогад, як той, що в цьому відобразилася ідея десятичини. Таким чином, земне “государство”, віддавши належне Богові (десятину), сакралізується в “царство”, оскільки “царь же именуеца слуга божиим изволением и царство бо ему даеца божиим повелѣнием” [11, с. 272]. І ще одна цитата: “... московська політична ідеологія була церковною... московського царя його піддані мислили не стільки як государя національного, скільки як царя православного християнства всього світу” [4, с. 572]. Зрозуміло, що все, що хоч якось стосувалося цієї інституції, набувало ознак сакральності.

Відомо, що, за повідомленням літописця, один із перших державницьких заходів князя Володимира після хрещення було встановлення церковної десятичини – відділення десятої частини княжих доходів на користь церкви. Ось як про це сказано в документі пізнішого часу: “Царь или князь въ девятихъ частѣхъ, а церковь соборная въ десятой части” [23, т. 3, с. 657].

Безперечно, ідея десятичини у східних слов’ян з’явилася у зв’язку з прийняттям ними християнства. Якими були норми данин у них, скажімо, князю в дохристиянські часи, як формувалися княжі доходи – невідомо. Навряд чи такі норми існували. Печальний кінець князя Ігоря є свідченням того, що жодних норм не було, а полуддя було тогочасною формою рекету. Ідея ж десятичини вперше сформульована в Біблії в історії праотця Авраама, що віддав десяту частину здобичі священнику Бога Всевишнього Мельхиседеку, царю Салему (Бт 14, 14–24)¹. Звичайно, із

¹ Хоч це ніяк безпосередньо не пов’язано з нашою темою, цікавим є питання про те, чому нормою податку стала саме десятичина, десята частина прибутку. У біблійній розповіді Авраам віддає Мельхиседеку десяту частину від здобичі. Однак ідея, гадаємо, з’явилася у сфері господарчій. Найлогічніше припустити, що це пов’язано з тим, що звичайно нормою урожайності основних продуктів харчування або приплоду (скажімо, овець) були урожай або приплід сам-десять. Якщо наш здогад правильний, то можна собі уявити священний трепет давньої людини, що була й усвідомлювала себе невід’ємною частиною природи в її циклічному самовідтворенні, від “чуда” відродження у пропорції 1 до 10 (сам-десять). Як би там не було, протиставлення у Біблії 1/10 – річ доволі звична. Скажімо, протиставлення одиниці десятку є в євангельській притчі про десять прокажених, з яких після очищення лише один уклонився Ісусові Христу, що Той прокоментував так: “Хіба не десять очистилось? Де ж дев’ять?” (Лк 17, 17). Цікаво, що в Біблії відбулося й ширше протиставлення порядків десяткового числення, як це видно з притчі про заблукану вівцю, див.: “Що ви гадаєте? Коли хтось має сто овець і одна з них заблудить, – чи він не кине дев’ятдесят дев’ять у горах

прийняттям християнства виплата церковної десятини ставала, кажучи словами іншого сакрального кодексу “священним обов’язком”. Зате церква давала священну санкцію владі – це безпосередньо пов’язано з розвитком державності у східних слов’ян. Зрозуміло, перетворення стосувалося всіх і кожного – розвивалася нова свідомість, усвідомлення ними того, що вони, кажучи словами літописця, “нові люди, вибрані Богом, – християни”. Однак як сама ідея, так і норма церковної десятини, очевидно, із розвитком державності у християнізованих чи знайомих із християнською проповіддю народів почали впливати й на норми державного оподаткування.

У зв’язку з тим, що слово *девяносто* поширене тільки на сході Славії, спадає на гадку, що це може бути пов’язане з особливостями історичного розвитку цього регіону в добу середньовіччя. Ідеться про монголо-татарські завоювання початку XIII ст. і тривалий пізніший вплив тюркського елемента (монгольського – мало, здебільшого в інституційно-державному, а не свідомісному, мовному тощо) на цих землях (різний, щоправда, і щодо тривалості, і щодо масштабів). Тому цікаво буде дізнатися про деякі особливості організації монгольської орди (держави), знання яких може виявитися для нас помічним. Аж дуже добре відомо, що монгольське військо було організоване за чіткою десятковою системою: 10–100–1000–10000 тощо. До речі сказати, що слово *тьма* у значенні “десять тисяч” є запозиченням із тюркських мов [7, т. 5, с. 691]. У монгольському війську *тумен* – це, кажучи словами сучасних дослідників, дивізія або корпус, – військове з’єднання в десять тисяч чоловік. Та головнішою для нас є сфера господарювання. Російський дослідник Р. Храпачевський стверджує: “...аж до XV ст. господарчі справи Російської церкви (тут тільки про церкву – В. З.) розв’язувалися на підставі ярликів ханів Золо-

і не піде шукати ту, що заблукала? І коли пощастить знайти її знову, істинно кажу вам, що радіє нею більше [,] як дев’ятдесят дев’ятьма, що не заблукали” (Мт 18, 12–13) (цікаво, що протиставлення одиниці і сотні тут відбувається шляхом вицленювання першої з останньої. – 1/99). Взагалі, у Біблії помітною є тенденція до сакралізації числа *десять*, див.: “Тоді Небесне Царство буде подібне до десятиох дів...” (Мт 25, 1); одночасно тут *десять* ділиться на два: п’ять дів мудрих і п’ять дів нерозумних (див.: Мт 25, 1–13). Чи не з християнством ідея ранжування чисел децимальної системи числення уходить у руську свідомість, як це ми бачимо у “Слові Данила Заточника”, див.: “Яко же бог повелить, тако будетъ: поженет бо един сто, а от ста двигнется тма” [9, с. 228]. Взагалі, складається враження, що ідея десяткування (виділення одиниці з десяти) має універсальний характер. Скажімо, її ж відображає прийнята в багатьох народів система децимації – страти кожного десятого воїна як покарання за боягузтво або невиконання наказу всім підрозділом [18, с. 179]. Та нашу увагу привернула та обставина, яку, гадаємо, можна трактувати, як відображення специфічних свідомісних стереотипів, що на якомусь етапі стали набутком російської свідомості. Так, у тексті XIV–XV ст., що є явною реплікою на євангельську притчу про заблудлу вівцю, бачимо таку невідповідність євангельському тексту: “радость бывае(т) на нб(с)и и в единомъ грѣшницѣ кающимса. нежели в девѣти деса(т) праведни(к)” [19, т. 2, с. 461] (всупереч євангельському протиставленню 1 до 99, разом 100) тут 1 протиставляється 90 (разом 91). Безсумнівно символічним, умовним є протиставлення 1/10 в такому тексті: “Хлѣбъ дорогъ бысть не толко сего единого году, но всю десять лѣтъ” [23, т. 1, с. 660]. Звичайно, всі ці лінії пунктирні, однак, гадаємо, значущі: давнину в багатьох фрагментах доводиться лише вгадувати.

Ми нині намагаємося збагнути те, що тривало століттями, накладалося, заперечувалося, переплутувалося, зрештою, повивалося густим мороком забобонів, тому нині не завжди можна вгадати логіку магічно-ритуального значення різних чисел. Проте можна не сумніватися, що ця “логіка”, виявляючи себе в по-різному оприлюднених комбінаціях чисел, безперечно, була. Ми представимо тут тільки одну з таких логік – як зразок: “Молихся единою и дважды и трижды и десятижды и дванадцатижды” [23, т. 1, с. 656].

тої Орди, джерелом права для яких була саме “Яса” [26, с. 142]. “Яса” – це книга норм монгольського звичаєвого права, кодифікованого 1206 р. за Чингізхана. У самому монгольському середовищі, скотарському за основним родом господарювання, податком (кончуром) обкладалися голова скота; еволюціонуючи щодо розміру, вона встановилася на ставці 10%, що було поширено й на підвладні народи [26, с. 144]. Згодом “кончур, спочатку податок для кочівників, був перенесений на землеробське населення – спочатку як податок для їхнього скоту, зі ставкою в 10% (1 голова з кожних 10 голів скоту)... нарешті, [податок] трансформувалася в десятину (спочатку зерном, а потім і грошима” [26, с. 145]. Як далі вказує дослідник, перші європейські очевидці (перша половина XIII ст.) посвідчують норму данини з підкорених народів в 1/10 майна як цілком зафіксовану [26, с. 155]. Та звертає на себе увагу одна особливість, що, очевидно, коріниться у світогляді монгольського етносу: десятивідсотковому побору підлягало буквально все, – “це цілком відповідало розумінню монголів про нероздільність повинностей, вони однаково вимагали й людей для свого війська, і речі, що припали їм до вподоби і гроші, все за ставкою в 10%” [26, с. 145–146]. Очевидно, саме тотальністю цієї вимоги монголів був вражений автор Новгородського літопису, повідомляючи про це так: “Просаче оу нихъ десатины во всемъ, и в лю(д)хъ, и въ кнъ зехъ, і въ конихъ, во всакомъ десатое” [23, т. 1, с. 657].

Повернімося тепер до князя Домонта, як його називає літописець, або Довмонта, яким його знає історична наука, з його трьома дев'яностами воїнства. Хто він такий? Це литовський із походження князь, що, убивши 1263 р. великого князя литовського Міндовга, утік у Псков. Його літописними ворогами була Литва – одноплемінна, однак не єдиновірна, оскільки у Пскові він хрестився. Помер він аж 1299 р.; цей князь – святий Російської церкви. Гадаємо, літописцеві залежало на тому, щоб святий князь виглядав досконало і в очах церкви, і в очах особливо грізної на той час влади монголів, які саме тоді жорсткими заходами встановлювали й закріплювали свій сюзеренітет на підкорених землях східних слов'ян. До речі, одружений він був з онукою князя О. Невського, теж святого Російської церкви, роль якого в історії Росії російський історик Л. Гумільов визначив так, що він урятував Росію, взявши курс на єдність із Золотою Ордою й на протигагу Західній Європі [4, с. 534]. Нагадаємо, що вираз рос. *царь русский* з'явився аж у XVI ст.; візантійський василевс, що його східнослов'янська традиція знає як царя, відходив у сферу фольклору, реальним володарем, тобто царем (якого, до речі, треба було славословити в щоденних богослужбах), був хан Золотої Орди. Десятивідсоткові побори в людях, очевидно, були нормою; зрештою, це було узвичаєною формою вияву феодалного зв'язку “васал – сюзерен”. Князь Довмонт, таким чином, поставив в уяві ченця-літописця зразково-добродійним як перед Царем Небесним, так і перед царем земним. Причому, гадаємо, сказане стосується більше царя земного, оскільки збір церковної десятичини – практика всіх християнських церков, однак це не мало того наслідку для інших мов, що для східнослов'янських і насамперед, вважаємо, російської¹. Знаменно, що “ще російський історик М. Карамзін відрізняв середньовічне російське *государство*, пізніше – *царство*, від могутніх європейських *держав*” [11, с. 274], російське царство, його державно-правові інституції, що, у свою чергу, визначальним чином впливали й формували психологію, світогляд тощо російського етносу сформувалися як амальгама візантійства та ординства. Гадаємо, саме в умовах монгольського сюзеренітету на східнослов'янських землях з'являється слово *дев'яносто* на позначення “лояльної” до верховної влади сотні, з якої вирахувано належну царю десятину. Гадаємо, саме цією потребою зумовлений новотвір, у чому його принципова різниця від числівника на позначення

¹ Про несакралізуючий державно-правовий аспект у цій проблемі ми скажемо нижче.

дев'яти десятків *дев'ятдесят*. Саме тому, на нашу думку, Довмонтових суперників, литву, літописець обраховує сотнями – як “нелояльних”.

Гадаємо, саме тут слід сказати, що стосовно староукраїнських джерел навряд чи адекватним буде твердження, що згодом (за точку відліку беремо 1385 рік, коли, як указує Т. Лукінова, бачимо вперше зафіксоване слово *дев'яносто* [14, с. 291]) воно стало панівним. Скажімо, згідно з даними “Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.” обидва числівники вживаються більш-менш паралельно [21, т. 1, с. 291]. У пам'ятках мови XVII ст. єдиним є числівник *деве(т)деся(т)* [13, с. 281], *дев'ятьдесять* [13, с. 442] та похідні [13, с. 442]. Звичайно, такі факти української мови вже віддавна дуже зручно трактує наука “впівологія”, особливо в тій її частині, що українську мову трактує як російсько-польський покруч (колись гласно, нині – з фігурою багатозначного умовчання). Факти українських писемних пам'яток, однак для нас є пам'ятками української мови – якою вона була чи є під впливом усіх чинників, що впливали чи впливають на її характер і якість. Тому ще раз повернемося до твердження Т. Лукінової (при цьому вона покликається на працю В. Німчука 1961 року) про те, що “в українських закарпатських говірках паралельно вживаються *ди́йіаносто* (sic!) і *ди́йіатдис'ат* (sic!), причому перший варіант частіше зустрічається в мовленні старшого покоління” [14, с. 291]. Не ставлячи під сумнів оголошених у науці відомостей, спробуємо дати їм інтерпретацію, згідну з нашим розумінням проблеми.

Сучасне українське Закарпаття – регіон із давнім слов'янським населенням, однак його історичне життя до середини XIX ст. було пов'язане із придунайським регіоном. Беручи до уваги тільки слов'янський елемент на цьому ширшому просторі, відзначимо тут насамперед словаків і чехів (в останній час), болгар, хорватів, однак у мовах цих народів немає слова *дев'яносто*. Український переселенський рух із Галичини навряд чи міг тут щось змінити: живомовним тут є нині діалектне *дев'ятдесят*. Однак відомим фактом з історії масового заселення Закарпаття українським етнічним елементом є історія переселення туди наприкінці XIV ст. князя Ф. Коріятовича, що привів із собою близько 40000 українців із Поділля. Поділля ж, згідно зі свідченням літописця, – це той регіон, що з приходом монголо-татар відразу визнав їхню зверхність, населення його погодилося сіяти для них просо у вигляді виконання феодалної повинності. Характерно при цьому, що літописець їх тут же з “людей руських” перейменовує на “людей татарських”. Гадаємо, лояльне до татарської влади населення Поділля, засвоївши практику десятивідсоткової данини на користь зверхника, теж призвичаїлося було рахувати дев'яностами, принісши з собою за якихось 150 років слово *дев'яносто* на нову батьківщину. Звернімо, однак, увагу на те, що ніде ми не зустрічаємо вказівки на те, що в Україні (як, гадаємо, і в Білорусі) лічба (і обрахунок) велася дев'яностами. Для нас це річ значуща, і вона виявляє ще один важливий аспект досліджуваної проблеми.

Щоб адекватно зрозуміти природу слова *дев'яносто*, варто, гадаємо, звернути увагу ще й на таку обставину. І. Срезневський у своїх “Матеріалах” цитує не тільки пам'ятки книжної писемності, а й російські фольклорні джерела, див: “Два дев'яноста то мѣрныхъ верстѣ промежду обѣдни и заутрени” [23, т. 1, с. 650]; “Два дев'яноста то мѣрныхъ верстѣ проѣхаль Иванушка въ два часа” [23, т. 1, с. 650]. Упадає в око, що навіть у фольклорних творах тут фігурує *два дев'яноста*, а не *три дев'яноста*, яке можна було б сприйняти, як *тридев'ять*, як суто фольклорне; причому в обох випадках йдеться про одну й ту ж міру – міру довжини, версту. На це ж указує В. Даль, див. (подаємо мовою оригіналу): “Пара сапог, тройка коней, пяток лимонов, десяток яблук, груш, дюжина ножей и вилок, сорок соболей, два дев'яноста верст” [5, т. 1, с. 512]. Увесь цей перелік є вказівкою на дометрничний спосіб лічби (точніше обрахунку) за допомогою нумеративних слів, що пов'язаний також з різноманітним способом групування однакових предметів. З цього всього

для нас нині очевидним є тільки те, чому чоботи рахують парами, однак колись за кожним із цих способів групування предметів стояла якась очевидність – практична, побутова.

Для нас же зараз важливо, що російська народна традиція обрахунку оперувала одиницею *дев'яносто*. В. Даль указує на це в ширшому інформаційному контексті, зазначаючи, що обрахунок вівся сороками й дев'яностами [5, т. 1, с. 425]. Гадаємо, саме ця обставина спонукала деяких учених добачити в такому способі обрахунку вплив системи лічби фінського етнічного елементу колонізованого східними слов'янами, з чим ми, проте, не погодилися (див. вище).

Специфічним він видався європейцеві ще в першій третині XVI ст. послу імператора Священної Римської Імперії до московського князя С. Герберштайну, який залишив такий його опис: "Спосіб лічби в них такий, що вони рахують і ділять всі предмети по сорока й дев'яносту, так же як ми по сотнях. При лічбі вони послідовно повторюють і множать таким чином двічі сорок, тричі сорок, чотири рази по сорок; або двічі, тричі, чотири рази по дев'яносто. Десять тисяч вони називають одним словом – «тьма», двадцять тисяч – «дві тьми», тридцять тисяч – «три тьми»" [2, с. 193]. Очевидним є те, що цей опис лічби (точніше обрахунку) за допомогою т. зв. "іменованих чисел", інакше – нумеративних слів з групуванням предметів з метою їх практичного підрахунку. Так "рахує" свідомість, що не оперує абстрактними числами; вона, власне, не "рахує", а "підраховує". Скажімо, вона порахує п'ять пальців на руці або й двадцять пальців на руках і ногах, але усвідомити числа 5 або 20 як абстрактні числа в ряду інших натуральних чисел вона неспроможна. Досягти цього можна тільки в рамках десяткової системи лічби. Ми поділяємо ту думку, що "первісні народи Європи рахували двійками, п'ятірками, десятками, дюжинами, двадцятками залежно від своїх потреб... Немає достатніх підстав гадати, що індоєвропейці загалом... із самого початку використовували десяткове числення. Насправді Європі довелося чекати аж до XIII ст., коли були широко запроваджені десяткові числа" [6, с. 98]. Гадаємо, проте, що навіть ця обережна оцінка потребує уточнення. Безперечно, що останнє зауваження стосується "освіченої" Європи – тонкого шару освічених людей; у середовищі ж в основному неосвіченого народу ще донедавна розуміння кількості було конкретно-предметне [14, с. 34], з різними, додамо, числами в системі обрахунку предметів.

Дометричні міри різних народів, незважаючи на їхню різноманітність, виявляють, проте, дивовижну схожість у кількох основоположних моментах. Системи одиниць цих мір формуються так, що в їхній основі лежить або двійка, або трійка (половина або третина) – як при множенні, так і при діленні (залежно від того, з якого кінця дивитися).

До речі сказати, гадаємо, саме цим можна пояснити той факт, що в різних традиціях і забобонах то парні, то, навпаки, непарні числа вважаються щасливими або знову ж таки навпаки, – нещасливими: завжди непросто було перевести лічбу із двійкової системи у трійкову чи навпаки. Невипадковим, гадаємо, є також і те, що переважає "погляд", що непарні числа "щасливіші" за парні; це через те, що їх легко перевести в парні шляхом звичайного подвоєння; переведення ж парних у непарні потребує складніших арифметичних дій. Прикметно, що тоді, коли не було єдиної системи мір і значення мір неодноразово мінялося, співвідношення їхніх частин залишалося постійним [18, с. 346]. Які ж тут існували пропорції? Скажімо, візьмемо греко-римські міри об'єму сипких тіл: *medimnos* "четверик" (52,50 л) – *modius* "малий" четверик" (8,74 л) – *choenix* "добовий пайок" (1,09 л) [18, с. 347], – між собою вони співвідносяться у пропорції 60:8:1. Обрахуємо співвідношення мір об'єму рідких тіл: *metretes* "мірка" (39,46 л) – *amphora* "дзбан" (26,26 л) – *urna* "гличик для води" (13,10 л) – *congius* "гличик" (3,28 л) [18, с. 347], що становить: 12:8:4:1. Або візьмімо міри об'єму рідких і сипких тіл у Римській імперії, менші за конгій

(див. вище): *sextarius* “секстарій” – 1/6 конгія – 0,55 л [18, с. 347], *hemina* “горщик” – 1/2 секстарія – 0,27 л [18, с. 347], *triens* – 1/3 секстарія – 0,18 л [18, с. 347], *quartarius* – 1/4 секстарія – 0,14 л [18, с. 347], *sextans* – 1/6 секстарія – 0,09 л [18, с. 347], *cyathus* “черпак” – 0,045 л [18, с. 347] – це знову 1/2 частина міри з назвою *sextans* (1/6 секстарія). Що в цьому для нас найголовніше? Основною одиницею об’єму тут виступає секстарій (який сам є 1/6 конгія – найменшої одиниці у вищій шкалі виміру). Секстарій же міг ділитися як на 2 (*hemina*), так і на 3 (*triens*). Звичайно, *quartarius* (1/4 секстарія) – це половина половини (1/2 *hemina*). Але як вираховують *sextans* (1/6 секстарія)? Це може бути 1/3 половини (*hemina*), а це може бути й 1/2 третини (*triens*). Прикметно також, що наступна одиниця поділу вже не позначає подальшого поділу секстарія, а має назву *cyathus* “черпак”. Тобто об’єм речовини в межах однієї назви обмежувався в рамках його поділу на шість частин. Шістка в цій ролі, безперечно, була вузловим числом, оскільки вона давала змогу переходити від системи лічби із двійкою в основі до системи лічби із трійкою в основі. До речі, якщо ми повернемося до наведених вище пропорцій 1:80:60 і 1:4:8:12, то побачимо, що вони теж склалися внаслідок взаємодії систем лічби з 2 і 3 в основі. Т. Лукінова цілком слушно згадує визначення числівників М. Марром як “міжнародної категорії мови” [14, с. 22], розвиваючи цю думку таким чином: “Продукт цивілізації, сучасна числівникова система з’явилася в результаті давньої і тривалої взаємодії мов і їх носіїв. Без наявності співвідносних величин не міг відбуватися в давнину спочатку еквівалентний обмін, а згодом і – тим більше – торгівля. Торгівля, культурні, політичні відносини сприяли уніфікації засобів вираження кількості... Раз запозичені, числові назви з часом не тільки не зникали з мови, а навпаки, все міцніше утверджувалися в ній, відповідаючи зростаючим побутовим і культурним потребам” [14, с. 22–23]. Цілком слушно. Однак нам тут ідеться не про числові назви як такі, а про системи лічби.

Відомо, що в тому цивілізаційному просторі, до якого належимо ми, найважливішими були дві системи числення – десяткова й шістдесяткова – гадаємо, саме потребою переходу з однієї з них у другу можна пояснити заплутану систему обчислення різних мір у різних народів при торговому обміні між ними. Відомо, що в основу грошових систем лягли міри ваги, причому номінальне значення монет переважно означало вагу монет срібних [18, с. 348]. Знову проаналізуємо пропорції між монетами різного номіналу в античному світі. У Греції: талант (36 000 г) – міна (600 г) – драхма (6 г) – обол (1 г) [18, с. 347]; пропорції: талант: міна – 60:1; міна: драхма – 100:1; драхма: обол – 6:1 (мабуть, існували ще якісь проміжні одиниці, скажімо, дидрахма “подвійна драхма” тощо). Взаємодія десяткової та шістдесяткової (шісткової) систем числення тут є очевидною. Те саме бачимо в Римі класичного періоду, див.: талант (26 192 г), міна (436,6 г), співвідношення – 60:1; статер (8,73 г), співвідношення міна: статер – 50:1; драхма (4,36 г), співвідношення статер: драхма – 2:1 [18, с. 347]. Таким чином, в одному талантні є 60 мін, 3000 статерів, 6000 драхм: статер виявився тією ж проміжною одиницею – подвоєною драхмою. Гру тих самих співвідношень між різними грошовими одиницями бачимо в Римі часів імперії, коли система грошових одиниць стала дискретнішою, див.: талант (26196 г): міна (436,6 г) – 60:1; міна: лібра “фунт” (327,5 г) – 1,333...:1; лібра: унція (27,3 г) – 12:1; унція: статер (8,73 г) – 3,127...:1; статер: драхма (4,36 г) – 2:1 [18, с. 347]. Ми спеціально показали, що співвідношення між деякими одиницями визначається іноді приблизними числами, однак через одиницю співвідношення знову наближається до цілих одиниць, напр.: міна (436,6 г) унція (27,3 г): 16:1: зрозуміло, що завжди поставала проблема переведення дробових чисел з 2 (половинна система) і 3 (третинна система) у знаменнику. Як взаємодіяли і накладалися різні системи обрахунку, добре видно на прикладі дрібних римських грошей. Так, денарій, дрібна римська срібна монета, що мала вагу 1/72 фунта (4,55 г) (NB: 1/72

(!), а цього можна досягти лише комбінацією половинного й третинного способу обрахунку) дорівнювала 10 ассам (асс – мідна монета), що видно з самої її назви: лат. *deni* – “по десять” [18, с. 177–178, 147–148, 56]. Цей поділ належить десятковій системі лічби, однак як міра ваги денарій дорівнював чотирьом скрипулам (1,14 г), восьми оболам (0,73 г) і п'ятдесятьом кускам міді (0,09 г) і вісімдесятьом гранулам (0,057 г) [18, с. 347].

Візьмемо один приклад з українських народних мір ваги (чи об'єму), як його трактує сучасна наука, див.: “Третинник – міра сипких... Перша відома джерельна згадка про третинник припадає на кінець XV ст.... походження як самої міри, так і її назви відноситься до глибокої давнини. Назва ця вказує на праслов'янське походження третинника й на первісний праслов'янський принцип ділення цілого на частини, в основі якого лежить не два, а три. У всякому разі ясно, що третинник спочатку був третьою частиною чогось цілого, мабуть[,] старовинної посудини для засипання збіжжя – бочки... третинник був восьмою частиною колоди, сам ділився на дві маці або чотири півмаці... .. третинник складався з двох півтретинників і (треба або – В. З.) чотирьох чвертей...” [12, с. 560]. Знову бачимо чергування поділу більшої одиниці міри на 2 і 3. Докладніше цю систему лічби можна проаналізувати на прикладі такої міри ваги, як російський фунт (це тим цікавіше, що міра, як і її назва, є запозиченими). Та насамперед зазначимо, що, наприклад, англійський фунт стерлінгів, який спочатку був лічильною одиницею (фунт чистого срібла), дорівнював 240 пенні [24, т. 15, с. 402]. У новітній Англії ця грошова одиниця дорівнює 20 шилінгам або 240 пенсам [24, т. 15, с. 402]. Гадаємо, тут наочно представлено поєднання різних систем лічби й обрахунку, – мабуть, двадцятками й дванадцятками (дюжинами). Згадаємо ще раз тут римський фунт – лібру, що, як уже зазначалося, дорівнює дванадцяти унціям (див. вище), однак в епоху пізньої імперії лібра дорівнювала також 72 солідам [18, с. 314], що їх почали були карбувати замість денаріїв (вміст золота тотожний – 4,55 г) [18, с. 536]. Зрозуміло, що 72 супроти 12 є результатом множення останнього на 6. У російському ж фунті (нас не цікавить його вага) міститься 32 лоти або 96 золотників [5, т. 4, с. 539]. Одну тридцять другу частину цілого можна добути шляхом послідовного поділу її на половини: $1/2, 1/4, 1/8, 1/16, 1/32$, але щоб далі дістати $1/96$, треба $1/32$ поділити на 3: $1/32 : 3 = 1/96$. Однак золотник, у свою чергу, має теж 96 долей [15, с. 615], чого досягти можна теж тільки таким способом поділу: комбінуючи половини з третинами. Безперечно, це був при додесятковому способі лічби й обрахунку, мабуть, єдиний спосіб знаходити співвідносні величини шляхом їхнього ділення (множення) на 2 або 3.

Звичайно, коли мова заходить про гроші, то слід бути особливо обережним, оскільки, мабуть, найсправедливіше, що про них будь-коли було сказано, то те, що їхня історія – це історія їхньої девальвації. Однак простежимо, скільки змога, не за вартістю грошей, а за співвідношенням лічильних одиниць у них. С. Герберштайн, переїжджаючи у своїх посольствах до Московії через Польщу й Литву, залишив у своїх записках оцінку грошей у цих державах (ще раз скажемо, що ми говоримо не про ціну грошей): “Два їхніх крейцери складають один гріш... За одну марку вони платять 48 грошів. Четверть марки вони називають квартою – 12 грошів. Копкою вони називають 60 грошів. Три шилінги дорівнюють одному грошу дрібної монети” [2, с. 193] (мова йде про Польщу). Спробуємо прокоментувати це повідомлення, спираючись на сучасні знання про тогочасну польську грошову систему, див.: “Вона (грошова одиниця в Польщі – польська гривна – В. З.) виникла в другій половині XI ст. і відтоді фігурує в джерелах тільки по латині – *marca*... У XIV ст. ... виникло поняття лічильної гривни в 48 грошів... Із першої половини XVI ст. лічба на гривни поступово витісняється новою грошовою лічильною одиницею – польським злотим, що дорівнює 30 грошам” [12, с. 504–505; 8, с. 40–41].

І далі: “Злотий ... – польська грошова і грошово-лічильна одиниця, що дорівнювала 30 грошам... він дорівнював п’яти шостакам, десяти троякам, 30 грошам; гріш ділився на два півгроші, три шеляги (соліди), 18 денаріїв. Реальною монетою злотий став щойно 1564 р., коли вперше було відкарбовано так званий “півкопок”, рівний 30 грошам” [12, с. 521; 8, с. 75]. Гадаємо, тут чи не найкраще видно, якою складною була ця система грошової лічби. Та для нас найголовніше тут відзначити, що найпомітнішою її рисою є те, що система грошових одиниць у ній складається шляхом комбінування чисел 2 і 3 і менше – 10. Про Литву С. Герберштайн повідомляє менше: “Рублем вони називають сто грошів, копою – 60 і так далі” [2, с. 193]. У Московії гріші теж рахували рублями, однак у московському рублі було 200 московських денег [15, с. 611]. Беручи до уваги, що дві денги дорівнювали одній копійці [23, т. 1, с. 18], з’ясуємо, що московський рубль дорівнював 100 копійкам, а новгородський – 108. Якщо перший факт є для нас доказом використання десяткової системи грошової лічби в Москві, то новгородська, як бачимо, такою не була. Яким чином можна досягти дробу 1/108? Пропонуємо один із можливих: $1:3 = 1/3 : 3 = 1/9 : 3 = 1/27 : 2 = 1/54 : 2 = 1/108$. Знову бачимо комбінацію половинного й третинного поділів. Та цікавим є й інше: у Московії була грошова одиниця алтин, що дорівнювався 6 денгам або 3 копійкам [23, т. 1, с. 18], однак алтин – “це не монета, їх не карбували, але рахунок вели на алтини” [15, с. 611] – навіть в умовах знання десяткової системи числення. Отже, система загалом була такою: “... алтин – шість денег (= копійки. – В. 3.), гривна – двадцять (= 10 копійок. – В. 3.), полтина – сто (= 50 копійок. – В. 3.), рубль – двісті (= 100 копійок. – В. 3.)” [2, с. 191], – бачимо, що алтин не мав кратних: зрозуміло, що й тут грошовий обрахунок був дуже складним.

Та повернімося до назви лічильно-грошової одиниці *копа*, що дорівнювала 60 грошам і була поширена в Польщі й особливо Литві [12, с. 505; 8, с. 89]. Таку назву ця грошова одиниця дістала, звичайно, лише на тій підставі, що в копу вижатого хліба клали 60 снопів [20, т. 4, с. 279–280] – як лічильна одиниця це слово відповідало лат. *sexagena* [12, с. 505; 8, с. 89]. Звичайно, спосіб рахунку копами в Україні поширився в часи її перебування у Великому князівстві Литовському, а згодом – у Речі Посполитій. Для розуміння практичної вигоди обрахунку копами в дометричній системі лічби показовими є такі поняття, як *копа-двадцятка* [20, т. 2, с. 280], *копа-сороківка* [20, т. 2, с. 280], *копа-шестидесятка* [20, т. 2, с. 280] і *копа-тридцятка* [20, т. 4, с. 282]: число *шістдесят* поєднує в собі комбінацію способів лічби двійками і десятками; можна сміливо стверджувати, що в дометричній системі обрахунку це є “найдосконаліше” число¹.

На наше переконання, саме спосіб обрахунку копами (по шістдесят одиниць), що впродовж тривалого часу був панівним в Україні спричинився до занепаду (може, і зникнення) слова (числівника?) *дев’яносто*, що з’явилося було в системі монголо-татарського врядування в землях східних слов’ян. Удруге в українську мову воно прийшло вже під впливом російської мови. У мові ж російській воно існувало з необхідності позначати числа, кратні 3, оскільки широко вживана практика лічби з допомогою нумеративного слова *сорок*, що згодом набуло значення числівника на позначення чотирьох десятків, такої можливості не давала. Можна сміливо стверджувати, що якби тут не з’явилося число 90, то з’явилося б якесь інше, але – обов’язково таке, що належить до трійкової системи лічби. Звичайно, воно повинно було належати до такого самого порядку чисел, що й 40. Звернімо тут увагу ще на таке: т. зв. празький гріш, що його використовували і як лічильну одиницю, дорівнював спочатку 12, потім 16, а згодом 18 денаріям [12, с. 512;

¹ Зізнаємося, що нам важко визначити місце в цьому ряду таких понять як *копа рядова* (14 вікон) [20, т. 2, с. 280] і *копа-шістнадцятка* (16 вікон) [20, т. 2, с. 280].

8, с. 136–137]. Чому тут такі числа: 12, 16, 18? Певна річ, 1/12 – це 1:2:2:3 (двійкова і трійкова система лічби); 1/16 – це 1:2:2:2:2 (тільки двійкова система); 1/18 – це 1:3:2:3, або 1:2:3:3, або 1:3:3:2 (двійкова і трійкова система). Звичайно, поділ грошової одиниці, що забезпечував обрахунок одночасно в обох системах (половинами й третинами), був зручним і практичним у дометричних системах лічби. Тому для нас з усього повідомленого В. Далем про давній спосіб обрахунку в росіян сороками й дев'яностами найважливішим є таке зауваження (подаємо мовою оригіналу): “Что девять сороков, что четыре девяноста, все одно” [5, т. 1, 425]. Суть сказаного полягає в тому, що обрахунки велися обов'язково в поєднанні обох способів лічби: їхня комбінація давала змогу переходити з системи двійкової у трійкову й навпаки. Таким чином, слово *дев'яносто* з'явилося не з потреби лічби, а з потреби обрахунку – разом зі словом *сорок*. Саме про це говорить і С. Герберштайн, коли вказує, що в Московії рахують на сорок і дев'яносто, тоді як у Європі – сотнями, на сотні (див. вище). Уже конкретно-історичними умовами розвитку й формування російського етносу пояснюється факт витіснення з російської мови числівника *дев'ятдесят* словом *дев'яносто*. Так воно стало не лише одиницею обрахунку, а й одиницею лічби – числівником. Українська мова тут, як виглядає, більше вторгувала, ніж сама послідовно відбула цей процес.

За мотто для своєї статті ми взяли слова знаменитого Піфагора. Та чи пізнали ми їхній зміст? Хтозна. Адже йому належить ще й така сентенція: “Істи боби – такий самий злочин, як істи голови своїх батьків”. Утім, і в цьому є, мабуть, якийсь сенс.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. Біблія або книги Святого Письма. – Москва, 1988.
2. Герберштейн С. Московия / С. Герберштейн. – Москва-Владимир, 2007.
3. Голоскевич Г. Правописний словник / Г. Голоскевич. – Нью-Йорк... Львів, 1994.
4. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь / Л. Н. Гумилев. – Москва, 1989.
5. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4-х тт. / В. И. Даль – Москва, 1995.
6. Дейвис Н. Европа. Історія / Н. Дейвис. – К., 2008.
7. Етимологічний словник української мови : в 7-х тт. – К., 1982–2012. – Т. I–VI.
8. Зварич В. В. Нумизматический словарь / В. В. Зварич. – Львів, 1980.
9. “Изборник”. Сборник произведений литературы Древней Руси. – Москва, 1969.
10. Изюмов О. Російсько-український словник / О. Изюмов. – К., 1926.
11. Колесов В. В. Мир человека в слове Древней Руси / В. В. Колесов. – Ленинград, 1986.
12. Крикун М. Примітки / М. Крикун // Грушевський М. Барське староство. Історичні нариси XV–XVIII ст. – Львів, 1996.
13. Лексикон латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. В. В. Німчук. – К., 1973.
14. Лукінова Т. Числівники в слов'янських мовах / Т. Лукінова. – К., 2000.
15. Ножникова З. Комментарий / З. Ножникова // Герберштейн С. Московия. – Москва-Владимир, 2007.
16. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов. – Москва, 1987.
17. Російсько-український словник. – К., 1937.
18. Словарь античности. – Москва, 1992.
19. Словарь древнерусского языка : В 10 т. – Москва, 1988–1991. – Т. I–IV.
20. Словарь української мови : в 4 т. / За ред. Б. Грінченка. – К., 1907–1909.
21. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : в 2 т. – К., 1977–1978.
22. Словник української мови : в 11-ти тт. – К., 1970–1980.
23. Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка : в 3 т. / И. И. Срезневский. – Санкт-Петербург, 1893–1903.

24. Українська радянська енциклопедія : в 17 т. – К., 1960–1968.
25. Українці : народні вірування, повір'я, демонологія. – К., 1991.
26. Храпачевский Р. П. Военная держава Чингисхана / Р. П. Храпачевский. – Москва, 2005.

To the Etymology of the Word дев'яносто (ninety): a Few Considerations

Vasyl ZADOROZHNYI

The paper is an attempt to enlarge the argumentative basis for the etymologizing of the numeral дев'яносто, which still does not have convincing and generally accepted etymology. How does the East Slavic дев'яносто correlate with the Common Slavic дев'ятдесять? No doubt that counting with nineties is based on the number дев'ять, pertaining to so called sacral numbers; дев'ять — it is десять minus tenth part. The word дев'яносто appeared not from the need of counting, but from the need of numbering in the pre-metric system.

Key word: nonary and decimal counting, binary, ternary number system, the pre-metric system, numerative words.

К этимологии слова “девяносто” : несколько размышлений

Василий ЗАДОРЖНЫЙ

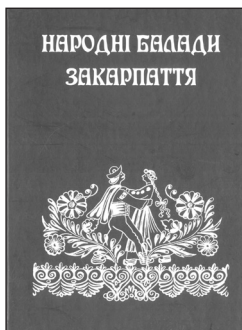
Статья представляет собой попытку расширить аргументативную базу для этимологизирования имени числительного “девяносто”, которое, как известно, не имеет убедительной и общепринятой этимологии. Как восточнославянское “девяносто” соотносится с общеславянским “девяносто”? Вне сомнения, счет девяносто опирается на число девять, которое принадлежит к так называемым сакральным числам; девять – это десять минус десятая. Слово “девяносто” появилось не из потребности в счете, а из потребности в расчете в дометрической системе мер.

Ключевые слова: девятичная, десятичная система счета, двоичная, троичная система расчета, дометрическая система мер, нумеративные слова.

Стаття надійшла до редколегії 11.01.2014

Прийнята до друку 16.02.2014

Нові книги

Народні балади Закарпаття / у записах П. Лінтура ; вступ. стаття, упорядкування І. Сенька. – Ужгород: Карпати, 2013. – 208 с.

У виданні представлено понад 600 текстів народних пісень-балад із Закарпаття у записах відомого фольклориста П. Лінтура, серед яких відібрано найбільш типові, повні, найцікавіші з літературно-естетичного та історичного боку твори. Балади систематизовано у п'яти тематичних групах: “З давніх-давен”, “Про турецьку неволю”, “З часів кріпацтва”, “Про опришків”, “З недавнього минулого”. На початку книги вміщено оглядові статті І. Сенька та П. Лінтура про записувача фольклорних текстів і їх художні особливості. У прикінцевій частині збірника подано аналітичну розвідку Т. Росул та І. Хланті про мелодику народних балад, а також примітки, пояснення незрозумілих слів, додаток. Книгу прекрасно оформлено з використанням графічних робіт А. Кашшя та Ф. Манайла.